

Bichlmeier, Harald; Blažek, Václav

Labe – k pramenům hydronyma

Linguistica Brunensia. 2014, vol. 62, iss. 2, pp. 17-28

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130142>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Harald Bichlmeier & Václav Blažek

LABE – K PRAMENŮM HYDRONYMA

ABSTRACT

In the article the hydronym Albis / Elbe / Labe is studied from various points of view: geography, historical documentation, diachronic phonetics and morphology, word formation. The purpose of the presented article is to summarize the most important historical information about the hydronym Albis / Elbe / Labe and hydronyms formed from the same root, to discuss problems of their word formation and finally to evaluate various etymological attempts with respect to semantic typology. The etymological attempts in context of Germanic, Celtic and so-called Old European hydronymy are evaluated with respect to semantic motivation in the light of semantic typology. Two solutions seem to be more satisfactory than others: “white” etymology proposed by Hans Krahe and “slowly-streaming” etymology of Wolfgang Schmid.

KEYWORDS

Hydronym; historical phonetics and morphology; word formation; etymology; semantic typology; Slavic; Germanic; Celtic; Old European hydronymy.

1. Základní geografické údaje

Základní geografické údaje o Labi jsou následující. Pramení v Krkonoších na tzv. Labské louce v nadmořské výšce asi 1387m, přibližně kilometr na jihozápad od hory Violík. Ústí do Severního moře mezi městy Cuxhaven a Friedrichskoog nálevkou dlouhou přibližně 100 km a širokou od 2,5 do 15 km. Plocha povodí je 144 055 km², délka 1154 km (dle jiných údajů 1165 km). Ale soustava Labe-Vltava s pramenem na Šumavě¹ je dlouhá dokonce 1329 km², neboť Vltava sama má délku 430 (nebo 433) km, zatímco Labe po soutok s Vltavou jen 255 km.

¹ Do bavorsko-českého pomezí umístil pramen Labe Tacitus na konci 1. st. po Kr. (viz pozn. 7). Až Dio Cassius, před rokem 229 po Kr. prokonsul v Pannonii, lokalizoval pramen Labe do Vandalských hor, tj. Krkonoš (viz pozn. 9).

2. Synonyma

Synonyma v současných jazycích: něm., niz., ang., švéd., fin. *Elbe*, dán. *Elben*, dněm. *Elv*, kat., šp., port., ital., rum., maď. *Elba*, rus. *Él'ba*, hluž. *Łobjo*, dluž. *Łobje*, pol. *Łaba*.

3. Historická dokumentace hydronyma

18 po Kr. Ἰαλιεῖς² [Strabón VII, 292]; 30 po Kr. *Albis*³ [Velleius Paterculus II, 106.2]; 44 po Kr. *Albis*⁴ [Mela III, 30-31]; 61-65 po Kr. *Albis*⁵ [Lucanus, *Pharsalia* II, 52]; 77 po Kr. *Albis*⁶ [Plinius IV, 100]; 98 po Kr. *Albis*⁷ [Tacitus, *Germania* 41]; c. 150 po Kr.

2 διέχει δὲ τοῦ Ἰαλίου ὁ Πῆνος περὶ τρισχιλίου σταδίου, εἴ τις εὐθυπορούσας ἔχοι τὰς ὁδοὺς: νυνὶ δὲ διὰ σκολιαῖς καὶ ἐλώδους καὶ δρυμῶν κυκλοπορεῖν ἀνάγκη. „Nyní je Rýn vzdálen od Labe asi 3000 stadií, jestliže bychom putovali po přímých cestách, ale je to tak, že musíme oklikou po cestách, které se klikatí bažinatou krajinou a lesy.“ <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A-1999.01.0197%3ABook%3D7%3Achapter%3D1%3Asection%3D4>>

3 *Fracti Langobardi, gens etiam Germana feritate ferocior; denique quod numquam antea spe conceptum, nedum opere temptatum erat, ad quadringentesimum miliarium a Rheno usque ad flumen Albim, qui Semnonum Hermundurorumque fines praeterfluit, Romanus cum signis perductus exercitus. Et eadem mira felicitate et cura ducis, temporum quoque observantia, classis, quae Oceani circumnavigaverat sinus, ab inaudito atque incognito ante mari flumine Albi subvecta, cum plurimarum gentium victoria parta cum abundantissima rerum omnium copia exercitui Caesarique se iunxit.*

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/2D*.html>

„Byly zlomeny síly Langobardů zuřivějších než divocí Germáni, a nakonec se stalo to, nač nikdo nikdy předtím ani nepomyslel, natož aby se o to skutečně pokusil - naše prapory se dostaly k čtyřstému mílníku za Rýnem až k řece Labi tekoucí podél území Semnonů a Hermundurů. A právě na tomto místě se díky velitelovu podivuhodnému štěstí i důmyslu i díky volbě příhodného ročního období spojilo s naším pozemním vojskem loďstvo, jehož cesta vedla kolem pobřeží Oceánu a jež na místo setkání připlulo z dosud úplně neznámého moře po řece Labi jako vítěz nad šňůrou kmenů, s přebohatou kořistí všeho druhu.“

[přeložila Bohumila Mouchová]

4 *Montium altissimi Taunus et Retico, nisi quorum nomina vix est eloqui ore Romano. Amnium in alias gentes exeuntium Danuvius et Rhodanus, in Rhenum Moenis et Lupia, in oceanum Amissis, Visurgis et Albis clarissimi. Super Albim Codanus ingens sinus magnis parvisque insulis refertus est.*

<http://www.thelatinlibrary.com/pomponius3.html>

„Z hor, vyjma těch se jmény, jež by římská ústa stěží vyslovila, nejvyšší jsou Taunus a Retico. Z řek, které plynou na území jiných kmenů, nejslavnější jsou Dunaj a Rhóna. Z těch, které se do Rýna vlévají, Mohan a Lippe; z těch, které do Okeanu tekou, Emže, Vesera a Labe. Nad Labem obrovský záliv Codanus [= Baltské moře] je zaplněn velkými i malými ostrovy.“

5 *Fundat ab extremo flavos Aquilone Suevos Albis, et indomitum Rheni caput* „Labe a nezkrotné prameny Rýna ať do dálných končin severu vyšlou ryšavé Suév ...!“

6 *Amnes clari in oceanum defluunt Guthalus, Visculus sive Vistla, Albis, Visurgis, Amisis, Rhenus, Mosa.* „Známější řeky, které tekou do Okeanu, jsou Guthalus [dnes Pregola či snad Odra], Visla, Labe, Vesera, Emže, Rýn, a Meuse.“ Z pořadí řek vyplývá, že Plinius umístoval řeku *Guthalus* východně od Visly; pak by mohlo jít o Pregolu, případně i Němen. Podle Solina [20] tekla řeka *Guttalus* západně od Visly, pak by to byla nejspíše Odra. P. J. Šafárik (1862, 539–40, pozn. 41) zmiňuje lákavou myšlenku, že toto hydronymum odpovídá skandinávskému hydronymu *Göta-Älv* = *Gothelva* u Adama z Brém. Pak by výchozí podobou bylo latinské maskulinum **Gut-albus*, tj. „Gótský Albus“.

7 *In Hermunduris Albis oritur, flumen inclutum et notum olim, nunc tamen auditur* „V zemi Hermundurů počíná Labe, řeka ondy slavná a známá; nyní se o ní jen slyší“ [Germania 41; překlad F. Kott].

Ἄλβις⁸ [Ptolemaios II, 10]; c. 200 po Kr. τοῦ Ἄλβιου⁹ [Cassius Dio LV 1, 2; LV 10a,2]; c. 300 *Alba* [Mamertin. Senet. Maximiani 10,4]; c. 300 *ad Germanicum Albam* [Paneg. Constantino Aug. 21,5]; 5. st. *Alba* [Solín XX 2]; c. 700 *Albis* [Geograf Ravenský IV, 18]; 786 *ab Albia fluvio* [Hamburgisches Urkundenbuch I 3]; 805 *Albia* [Chronicon Moissiacense; MMFH I, 58]; 9. st. *Ælfe muþa* [Orosius] aj. (podrobněji viz Udolph 1990b, 89-90). Kolem roku 1120 používal kronikář Kosmas vedle sebe latinizované formy *Alb*, s variantami *Albe* & *Albye*, též *Albia*, i podobu domácí *Labe*, jež alternovala s formou *Albea* (viz Bretholzova edice, s. 6, 39, 49, 56, 93, 206, 218). Středohornoněmecká podoba hydronyma byla už *Elbe*, ze staroanglických dokumentů jsou doloženy varianty *Ielf*, *Ælf* (de Vries 1962, 100).

4. Etymologie

Úvahy o původu hydronyma lze shrnout do tří okruhů podle jazykového určení předpokládaného zdroje:

4.1 Germánský

Holder (1896, 85) a Schwarz (1931, 28; 1961, 48) zařadili *Labe* mezi hydronyma germánského původu, a to vzhledem k stsev. *elfr*, isl. *elfur*, faer. *elvur/elfa*, nor. *elv* > dán. *elv*, švéd. *älv* „řeka“, švéd. dial. *älv* „zahloubené koryto řeky“, *älve* „příkrý říční břeh“, střdněm. *elve* „koryto řeky“ (de Vries 1962, 100; Bjorvand & Lindeman 2007, 223; Kroonen 2013, 20: **albi-* f.). Ale už ve scholích k dílu Adama z Brém z 11. st. (IV,

8 Τῆς Γερμανίας τὴν μὲν δυσμικὴν πλευρὰν ἀφορίζει ὁ Ῥήνος ποταμὸς, τὴν δὲ ἀρκτικὴν ὁ Γερμανικὸς Ὠκεανὸς, ἧς ἡ περιγραφὴ ἔχει οὕτως. Μετὰ τὰς τοῦ Ῥήνου ποταμοῦ ἐκβολὰς: Οὐίδρου ποταμοῦ ἐκβολαὶ κζ´ νδ´δ´, Μαρναμανίς λιμὴν κη´, νδ´δ´, ἀμισίου ποταμοῦ ἐκβολαὶ κθ´, νε´, αὶ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ λβ´, νγ´, Οὐισούργιος ποταμοῦ ἐκβολαὶ λα´, νε´, αὶ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ λδ´, νβ´, ... ἄλβιος ποταμοῦ ἐκβολαὶ λα´, νθ´δ´ αὶ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ λθ´, ν´. „Západní hranicí Germánie je řeka Rýn a její severní hranicí je Okeán, popis jehož břehu následuje. Za ústími Rýna je: ústí řeky Vidros 27°30 a 54°45, Marnamanis, přístav, 28°00 a 54°15, ústí řeky Amisia 29°00, 55°00, prameny té řeky 32°00 a 53°00, ústí řeky Visurgis 31°00 a 55°00, prameny té řeky 34°00 a 52°30, ústí řeky Labe 31°00 a 56°15, prameny té řeky 39°00 a 50°00.“

Νῆσοι δὲ ὑπέρκεινται τῆς Γερμανίας κατὰ μὲν τὰς τοῦ ἄλβιος ἐκβολὰς αὶ καλούμεναι Σαξόνων τρεῖς, ὧν τὸ μεταξὺ ἐπέχει μοίρας λα´, νζ´γ´. „Ostrovy tři se nacházejí nad Germánií při ústí Labe, nazývány jsou saské a ten uprostřed je lokalizován 31°00 a 57°20.“

ἡ μετὰ τὸν ἄλβιν ἐξοχὴ λβ´, νι´γ´ „mys za Labem“ 32°00 a 56°50.

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/10.html>

9 κάλυπτεν πρὸς τε τὴν Χερουσκίδα μετέστη, καὶ τὸν Οὐίσουργον διαβάς ἤλασε μέχρι τοῦ Ἄλβιου, πάντα πορθῶν. ἐκέϊνον γάρ ρεῖ δὲ ἐκ τῶν Οὐανδαλικῶν ὄρων, καὶ ἐς τὸν ὠκεανὸν τὸν προσάρκτιον πολλῶ μεγέθει ἐκδιδῶσιν´ ἐπεχείρησε μὲν περαιωθῆναι, οὐκ ἠδυνήθη δέ, ἀλλὰ τρόπαια στήσας ἀνεχώρησε. „Odtamtud táhl [Drusus] dále do země Cherusků, překročil Vesperu a dorazil až k Labi, přičemž cestou vše pustošil. Labe pramení ve Vandalských horách a ústí jako mohutná řeka do Severního okeanu. Drusus se zavázal překročit tuto řeku, ale když v této snaze neuspěl, vztyčil trofeje a stáhl se.“

<<http://zocher-regel.gmxhome.de/ArbaloSchlacht/CassiusDioDrususTod.html>>

21; sr. Udolph 1994, 857-59) se objevuje racionální vysvětlení v podobě změny propria v apelativum: *Gothelba* [dnes *Göta-Älv*] *fluvius a Nordmannis Gothiam separat, magnitudine non impar est Albiae Saxonum, unde ille nomen sortitur* „Řeka Gothelba dělí Gothii od Norska. Mohutností se rovná saskému Labi, od něhož pochází i její jméno.“ [překlad Libuše Hrabová]. Obdobný vývoj prodělalo hydronymum *Wisla*, jež se transformovalo do jihopol. dial. *wisła* „povodeň, velká voda, velká řeka“, kašub. *wjiso* „(po)tok“ (Udolph 1990, 309), nebo hydronymum *Dunaj* v ukr. *dunáj* „povodeň, velké nahromadění vody“, rus. dial. „potůček zpoza země“ (Trubačev, ĚSSJ 5, 156). Něco podobného známe např. i z transformace jména Karla Velikého ve všeslovanské apelativum „král“. Jako nepřímý argument proti germánskému původu uvádí J. Udolph (1994, 957) úvahu, že by bylo s podivem, kdyby řeka tak mohutná a významná nesla jméno mladší než mnohé její přítoky, u nichž se předpokládá předgermánský původ, např. Jizera a Ohře v Čechách, Saale, Ilmenau, Seeve, Bille, Oste aj. v Německu.

4.2 Keltský

V české literatuře historické i archeologické se běžně objevuje tvrzení, že předgermánská hydronyma jako Labe, Ohře, Jizera aj. jsou keltského původu (např. Dobiáš 1964, 31; Drda - Rybová 1998, 11). Ale žádné z těchto jmen nenese rysy charakteristické pouze pro keltské jazyky. Obdobná říční jména se vyskytují nejen na územích obývaných kdysi Kelty, jako např. *Alba* - pobřežní tok v Hispánii [Plinius 3, 22], *Aube* - přítok Seiny: 877 *Alba*, u Geografa Ravenského *Albis*; *Aubetin* - přítok Grand-Morin: 632 *Alba*; *Albe* - přítok ř. Saar: 1200 *Alba*; *Alb* - přítok Rýna u Karlsruhe: 890 *Alpa-gowe*, aj. (Krahe 1964, 52-53), případně též východoslovanský *Laborec* - přítok Latorice: 1150 *Loborcy*, 1254 *Laborch* (Lutterer, Majtán, Šrámek 1982, 170), ale i daleko za jejich hranicemi, např. Ἀλφειός - řeky v Arkádii, Elidě a Bithynii; *Albula* - jiné jméno pro Tiber; řeka u Tiburu - obě v Latiu; *Göta-Älv*, *Klar-Älv*, *Ljusne-Älv*, *Vindel-Älv* aj. řeky ve Skandinávii. Význam „bílá [řeka]“, který je hydronymu *Albis* přisuzován, také nemá přímou oporu v keltských jazycích. Identifikovat lze pouze odvozeniny vycházející z primárního významu „bílý“ či „světlý“, které adaptovala neliterární románská nářečí z galských dialektů: **albēna* > fr. švýc. *orbeina*, Val Soana (Piemont) *albena*, rétorom. obvald. *amblana* aj. „sněžný kur“ (ML 319b), **albūka* > okcit. (Dauphiné) *obūzo* „bílá lesní réva / Clematis vitalba“ (ML 324a), vedle **albūka* > okcit. (Morvand) *obū*, (Rouergue) *aubūgo* „bílá, jílovitá hlína“ (ML 325). Jménem *Albion* antičtí autoři nazývali Británii, např. v 70. letech 1. st. po Kr. Plinius [4, 102]: *Albion ipsi (Britanniae insulae) nomen fuit, cum Britanniae vocarentur omnes, de quibus mox paulo dicemus* „Dřívější jméno (ostrova Británie) bylo *Albion*; ale později všechny ostrovy, o kterých se budeme stručně zmiňovat, byly zahrnuty pod jméno *Británie*.“ Téhož původu je staroirské označení *Británie* a později *Skotska*, *Albu*. Obě toponyma je možno odvodit z keltské praformy **albiōn-*, jíž je příbuzno

i velš. *elfydd* „svět“ (cf. Meid 1990; EDPC 29) a patrně též první složka galských jmen typu *Albio-rix*, tj. „král světa“ (o galském bohu Martovi – viz CIL XII, 1300). Souvislost s významem „bílý, světlý“, který přímo nese lat. *albus*, vidí např. Holder (1896, 83–84) v charakteristických křídových útesech při jižním pobřeží ostrova. Velšské a patrně i galské označení „světa“ má analogii ve slovanském **svěťъ* „světlý; svět“ (Pokorny 1959, 30).

4.3 Staroevropský

Na základě výskytu více méně univerzálních hydronym rozšířených zejména v kontinentální Evropě byla zformulována hypotéza tzv. „staroevropské hydronymie“. Její autor, Hans Krahe, a jeho následovníci, mj. Wolfgang P. Schmid, Jürgen Udolph aj, předpokládají, že jde o dědictví první migrační vlny přinášející do Evropy indoevropský jazyk. Nikoliv ještě nediferencovaný prajazyk, ale jakýsi jeho hlavní proud („mainstream“), který zůstal po oddělení větví anatolské, tocharské, indoiránské, arménské a helénské. Derivační sufixy rozšiřující hydronymické slovní báze jsou transparentně indoevropské, jak ilustruje i hydronymický kořen **alb^h-* (**H₂elb^h-*), který dal vzniknout jak jménu Labe, tak mnoha dalším evropským hydronymům (Krahe 1953, 40–42; 1964, 52–53, 76, 101–102; tab. 1 mezi s. 63 a 64):

-ā	-ī / -iā	-nā	-rā	-lā	-nt(i)ā
Alba _s (1. st.) [Plin. 3, 22]	Albis (1. st.) > Elbe _N & Labě _č	Albina (777) > Alm _R	Alvra _{Sv}	Albula = Tiber _i [Verg. Aen. 8.332]	Albenta (16. st.) > Elbentas _L
Alba (632) > Aubetin _F			Elber _N	Albula [Plin. 3.110] > Fiume dell'Albero _i	Labenza (864) > Lafnitz _R
Alba (817) > Alf _N			Albuera _s		Alfenz _R
Alba (877) > Aube _F					Aubance _F
Alba (986) > Alb _N					Ulvunda _{No}
Alba (1095) > Alp _{Sv}					

Zkratky: Č Česká republika, F Francie, Itálie, L Litva, N Německo, No Norsko, R Rakousko, Š Španělsko, Šv Švýcarsko.

Vesměs jde o derivační sufixy produktivní ve většině indoevropských větví, tudíž rekonstruovatelné i pro jejich prajazyk. Zbývá určit původ a význam hydronymické báze **alb^h-*.

4.3.1. Krahe (1964, 52n) se domníval, že jde o označení „bílý“ či „světlý“ barvy vody dané řeky nebo terénu, ve kterém protéká. Opíral se přitom o data zejména italské větve: lat. *albus* „bílý“, s deriváty *alburnus* „bělice“, *albarus* „topol bílý“, a umb. ak. pl. n. *alfu*, abl. pl. n. *alfer* „bílý“. Význam „bílý“ zachovávají i pozdní řecké glosy

ἄλφους · λευκούς a ἄλωφός · λευκός, které zapsal kolem roku 500 po Kr. alexandrijský lexikograf Hesychios. Starší je výraz ἄλφός „bílá vyrážka při lepře“; znal jej už Hesiodos kolem r. 700 př. Kr. Pravděpodobně příbuzné formy v jiných ie. jazycích již nedisponují výchozím apelativem: germ. **alb-it-/ut-* > stsev. *elptr* & *qlpt*, později též *álpt*, isl. *álft*, stang. (Kent) *ælbitu*, (Wessex) *iel fetu*, později *ylfet(t)e*, sthn. *elbiz*, var. *albiz*, *alpiz*, *aluiz* aj. „labuť“, ale niz. *alf*, *elft* „bělice“ (EWA II, 1032–36); sl. **olb-edь/-qđь* > bulh. *lébed*, mak. *labed/lebed*, sch. *läbūd*, sln. *labód*, slk., č. *labuť*, pol. *tabędź*, kašub. *tabqdz*, brus. *lébedz'*, ukr. *lébid'*, rus. *lébed'* id. (Vasmer II, 470–71).

Hypotetický germ. kořen **alb-* s významem „bílý, světlé barvy“ mohl motivovat i vznik takových slov jako něm. nár. *Alben* „vápencovitý písek pod úrodnou zemí“, švéd. nár. *alf* „id“. Příbuzno dále může být alb. *elb* „ječmen“ (~ ř. ἄλφι, „ječmenná mouka či kroupy“) a het. *alpa-* „oblak“ s regulérní ztrátou laryngály v anlautu v ablautové variantě **H₂olb^ho-* (Pokorný 1959, 30–31; Beekes 2010, 77–78; Bichlmeier 2012, 388n).

4.3.2. I. staroevropská hypotéza prochází vývojem. Mladší generace jejích zastánců v čele s W. P. Schmidem a J. Udolphem upřednostňuje „hydrologičtější“ etymologii hydronyma *Labe*. Soudí, že hydronyma typu **Al^o*, **Alb^{(h)o}*, **Ald^{(h)o}*, **Alm^o*, **Aln^o*, **Al(V)nt^o*, **Als^o*, **Alist^o*, jsou všechna téhož původu. Jako výchozí vidí slovesný kořen **el-/ol-* „téci“ (Schmid 1983, 305–306; 1985, 139; 1986, 100–101). Ablaut *e-/o-* implikuje laryngálu **H₁-*. Může tedy jít o kořen **H₁elH₂-* „hnát (kam)“ (LIV 235) s významem, který běžně motivoval jména řek s rychle tekoucí vodou. Obtížnější je vysvětlit a-místo očekávaného *e-* či *o-* v jazycích, kde nesplynuly kontinuanty pozdního ie. **a* & **o* (jazyky germánské, baltské, slovanské), tj. v jazycích keltských, italských (a kontrolní řečtině). P. Schrijver (1991, 65–73) ukázal, že sekvence **H₁lC-* a **H₂lC-* se v italských jazycích pravděpodobně vyvinuly identicky v **aLC-*. V keltských jazycích lze předpokládat paralelní vývoj aspoň v největší části případů (Zair 2012, 29–38). Nicméně, pokud po *l* následoval vokál, toto pravidlo nelze aplikovat. Nejjednodušší je pak předpoklad dvou různých výchozích sloves pohybů lišících se počáteční laryngálou i významem, již zmiňované **H₁elH₂-* „hnát (kam)“ a **H₂elH₂-* „obcházet, chodit kolem“ (Pokorný 1959, 27–28; LIV 264), první pro toky prudké, druhé pro řeky pomalejší, spíše meandrující. Takové bylo i *Labe* ještě v 19. st. před úpravami jeho břehů. Toto řešení implikuje existenci labiálního sufixu a tedy také nutnosti vyložit jej. Uspokojivé řešení nabízí Hyllested (2010, 205–10), když ukazuje, že sufixy na bázi ie. **-b^h* tvoří slovesná substantiva (*nomina agentis*, *nomina actionis*, *nomina rei actae*).

4.3.3. Bez ohledu na to, zda preferujeme „bílou“ či „meandrující“ etymologii, je třeba objasnit auslaut hydronyma. Z hlediska pozdní indoevropské morfologie se rýsují následující možnosti (sr. Bichlmeier 2012, 384–88; na s. 381 pro úplnost zmiňuje i hypotetické kandidáty **h₁el-b^h-* / **h₁ol-b^h-* „rudý, červený, hnědý“, jejichž nulový stupeň **H₁l^o-b^h-* by se na keltské a zřejmě i na staroevropské půdě vyvinul v **alb^o*; slabinou tohoto řešení je fakt, že extenze kořene **h₁el-* derivačním sufixem *-b^h* nemá v ie. slovníku materiálovou oporu – sr. Pokorný 1959, 462–64).

- (a) Abstraktum **alb^{hi}*- k adj. **alb^ho-*. Pokud byl význam adjektiva „bílý, světlý“, pak by abstraktum znamenalo „bělost, světlost“.
- (b) **alb^{hi}*- jako součást nedochovaného zkráceného kompozita v rámci systému Caland-Wackernaglových derivačních sufixů. Zde je třeba dodat, že tentýž hydronymický kořen **alb^h*- je rozšířen též dalším Caland-Wackernaglovým derivačním sufixem *-ro-* (*/-rā-*): *Elber, Alvra, Albuera* (viz tabulka).
- (c) Hysterodynamický **-ī*-kmen (**-iH₂* : gen. **-iH₂-os*), vzor véd. *vṛkís* „vlčice“, gen. *vṛkyàs*, stsev. *ylgr* id. (< germ. **wulgīz*), gen. *ylgar*.
- (d) Proterodynamický **-ī*-kmen (**-iH₂* : gen. **-ieH₂-s*), vzor véd. *devī* „bohyně“, gen. *devyās*, gót. *mawi* „děvče“ < **magwī*, gen. *maujos*.
- (e) Některá adjektiva na **-ī* mohou mít komitativní funkci, pokud v jejich auslautu identifikujeme koncovku instrumentálu **-i-H₁* (Widmer 2005). V principu i véd. *devī* „bohyně“ může představovat komitativní derivát slova *devā-* „bůh“, čili „[vyskytující se] s bohem“.

Podle modelů (c) a (d) se tvoří feminina, a to substantiva i adjektiva. Vzhledem k preferenci (nikoliv ale úplné dominanci!) ženského rodu u indoevropských říčních jmen se tyto dva modely jeví jako nejpravděpodobnější kandidáti. Pokud je správné pra(západo)germánské východisko **Albī*, gen. **Alb(i)jōz*, jak naznačuje i jeho adaptace v západoslovanských jazycích, pak se výběr zúžil na model (d), tedy podle „vzoru“ *devī*. To má ještě další lákavé konotace. Řada řek se v různých indoevropských tradicích těšila božské úctě. Skloňování takového říčního jména označujícího zbožštěný tok podle vzoru „bohyně“ nemusí pak být anachronickou fikcí.

5. Vývoj na slovanské půdě

Slované se s hydronymem „Labe“ seznamují nejdříve během 6. st. Západoslovanské formy jako polab. *Lābi*, hluž. *Łobjo*, dluž. *Łobje*, stč. *Labě*, č. *Labe* (Shevelov 1964, 396) odrážejí výchozí praformu **Olbjī*, gen. **Olbję* (Profous 1949, 472). Odtud lze spekulovat, že v době kontaktu v západogermánských dialektech tehdejších obyvatel povodí Labe mělo hydronymum zřejmě podobu **Albī*, gen. **Alb(i)jōz*, tedy se skloňováním podle „vzoru“ *devī* – viz (d) výše. K adaptaci muselo dojít ještě před nástupem umlautových změn v západogermánském dialektovém kontinuu. Po proběhnutí metateze likvid ve skupině *oRT*, která se datuje zhruba mezi roky 750–850 (Shevelov 1964, 633–634; Lamprecht 1987, 161–63), tedy ještě před rozpadem západoslovanské větve kolem roku 900 (Novotná & Blažek 2007, 201), získalo hydronymum na západoslovanské půdě podobu **Labjī*, gen. **Labję* (Profous 1949, 472; Schwarz 1961: 363). Poněkud stranou stojí pol. *Łaba*, jež může být promítnuto do psl. **olba* < zgerm. **albō*.

6. Pohled sémantické typologie

Pojmenování vodních toků podle barvy představuje velmi frekventovanou sémantickou motivací, a bílá či světlá barva bývá oblíbená obzvláště. V České republice sem patří např. *Bílina* (84 km), levý přítok Labe; *Běluška* (25 km), levý přítok Labe; *Bílá voda* (po soutoku se Sloupským potokem tvoří Punkvu); ne méně než 6 toků jménem *Bělá* (přítoky Svitavy, Kladské Nisy, Jizery, Divoké Orlice, Hejlovky, Chotovického potoka); 3 *Bílé potoky* (přítoky Bíliny, Bezdrevského potoka, Svatky); zdrojnice větších řek jako *Bílé Labe* (levý přítok Labe), *Bílá Opava* (pravý přítok Střední Opavy), *Bílá Desná* (pravý přítok Desné), *Bílá Ostravice* (po soutoku s Černou Ostravicí tvoří Ostravicí). Opomenuta by neměla být ani *Svitava* (97 km), levý přítok Svatky, a *Světlá* (12 km), pravý přítok Studené Vltavy. Mezi slovanskými hydronymy tohoto původu patří nejdelší tok rusko-baškirské řece *Belaja* (1430 km), přítoku Kamy. Transparentní je též identické pojmenování dvou islandských řek zvaných *Hvítá* (185 a 117 km). V Asii je možno jmenovat západoíránský tok *Sefid-Rūd* (670 km), ústící z jihu do Kaspického moře; staroindickou řeku *Śvetyā* [RV X, 75.6], ve védském období jméno jednoho z přítoků horního Indu. V Centrální Asii jde např. o ujghurskou *Aksu* (282 km), hlavní zdrojnicí řeky Tarim v severozápadní Číně, a její kazašskou jmenovkyni *Aksu* (316 km), jež napájí jezero Balchaš. V Číně je nejdelší „bílou řekou“ 白河 *Bái Hé* (1329 km), protékající Pekingem, dnes zvaná *Hāi Hé* „mořská řeka“. V Africe vedle Bílého Nilu je to např. západoafrická řeka *Bakoye* (560 km), jejíž jméno v jazyce mandingo znamená „bílá řeka“; po soutoku se řekou *Bafing* („černá řeka“) se jejich společný tok nazývá Senegal. V Americe k takovým transparentním hydronymům patří např. *White River* (265 km), přítok Yukonu na Aljašce; *Blanco River* (140 km) v centrálním Texasu, ústící do San Marcos River; brazilská *Rio Branco* (1300 km, 195 000 km²), přítok *Río Negro* (2300 km), což je jeden ze severních přítoků Amazonky. V Oceánii např. maorská *Waima* ze Severního ostrova Nového Zélandu a mnoho dalších.

V indoevropských jazycích najdeme více případů, kdy se označení barvy transformovalo v apelativum vztahující se k vodnímu objektu:

(a) Psl. **bolto* „bažina, bláto“ : lit. *báltas* „bílý“, sr. též pol. dial. *biel*, brus. *bel* „blátivý luh“ : psl. **bělv* (jv) „bílý“ (ESSJ 2, 179-182).

(b) Kelt. **dubro-* „voda“ vzniklo zřejmě kontaminací kelt. **dubu-* „černý“ & **dubno-* „hluboký“ na jedné straně a **udro-* „voda“ na straně druhé (Hamp 1972, 236; EDPC 107-08).

Příkladů pomalých, meandrujících řek, jejichž (obvykle dolní) tok se promítl do pojmenování, je méně, ale to je možná způsobeno skutečností, že tato méně „assertivní“ hydronyma se těší menšímu zájmu etymologů. Uvedme aspoň několik transparentních slovanských hydronym:

Mda – 101 km, přítok řeky *Msty* (445 km) v Novgorodské oblasti;

Nemda – 162 km, pravý přítok řeky *Pižmy* → *Vjatka* → *Kama* → *Volga*;

Němda – 146 km, levý přítok *Volhy* na území někdejší Kostromské gubernie.

Vasmer (2, 588) vysvětluje obě hydronyma jako opozitní pár **Mēda* „pomalá (řeka)“: **Ne-mēda* „nikoliv pomalá (řeka)“, sr. rus.-csl. sloveso *izmēdēti* „de bilitari“.

Na západoslovanské půdě se objevuje obdobné hydronymum, ale rozšířené *l*-ovým sufixem (sr. stsl. *mēdъlъ, ѡωθρός*, tj. „lenivý, líný“, č. *mdlý* < **mēdъlъ(jь)*, rus. *médlennoj* „pomalý“ < **mēdъlъnъ(jь)* - viz Vasmer 2, 590-91):

Mulde – řeka 124km dlouhá, levostranný přítok Labe, do kterého ústí u Dessau. Vzniká soutokem Cvikovské Modly (128km) a freiberské Modly (104 km).

Modla – říčka 27km dlouhá, levý přítok Labe, do kterého ústí v Lovosicích, tj. mezi ústím Ohře a Bíliny.

Dodejme, že jde pravděpodobně o sorabismy, neboť o je regulérním lužicko-srb-ským reflexem psl. **ѣ*, sr. dluž. arch. *módtъ* „slabý, mdlý, unavený, vysílený; mrtvý“ (více viz Vondrová & Blažek 2001, 312; naopak Udolph 1986 odmítá zcela „pomalou“ etymologii těchto slovanských hydronym a v případě zsl. hydronym předpokládá disimilaci z **mold-l*- od slovesa **melti* „mlít“).

Je tedy zřejmé, že z hlediska sémantické typologie je i „pomalá“ etymologie legitimní. Její největší slabinou zůstává absence jakékoliv labiální extenze kořene **H₂elH₂*- v konkrétních jazycích. Porovnáme-li obě etymologie, z této pomyslné soutěže vychází přesvědčivěji etymologie „bílá“. Opírá se o jasně definovaný kořen **H₂elb^h*-, pravděpodobný hysterodynamický *i*-kmen tvořící feminina substantiv i adjektiv, plus sémantické paralely v četných pojmenováních „bílých“ řek, ale též o přesvědčivě dokumentovanou transformaci označení barev ve vodní objekty.

Zkratky

Alb. albánský, ang. anglický, brus. běloruský, bulh. bulharský, csl. církevněslovanský, č. český, dán. dánský, dluž. dolnolužický, dněm. dolnoněmecký, faer. faerský, fin. finský, fr. francouzský, germ. germánský, hluž. hornolužický, ie. indoevropský, isl. islandský, kašub. kašubský, kat. katalánský, lat. latinský, lit. litevský, lot. lotyšský, maď. maďarský, mak. madeonský, něm. německý, niz. nizozemský, nor. norský, okcit. okcitánský, obvald. obvaldinský, okcit. okcitánský, pol. polský, polab. polabský, port. portugalský, rétorom. rétorománský, rum. rumunský, rus. ruský, RV Rgveda, ř. řecký, sch. srbochorvatský, sl. slovanský, slk. slovenský, sln. slovinský, st- staro-, sthn. starohornoněmecký, stř- středo-, stsev. staroseverský (& staroislandský), stsl. staroslověnský, šp. španělský, švéd. švédský, švýc. švýcarský, ukr. ukrajinský, umb. umberský, velš. velšský, z- západo-

LITERATURA

- ADAM BRÉMSKÝ. 2009. *Činy biskupů hamburského kostela*. Praha: Argo.
- BEEKES, R. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*, I–II. Leiden – Boston: Brill.
- BICHLMEIER, H. 2012. Anmerkungen zum terminologischen Problem der ‚alteuropäischen Hydronymie‘ samt indogermanistischen Ergänzungen zum Namen der Elbe, *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* 47/4, 365–395.

- BILLY, P.-H. 1993. *Thesaurus Linguae Gallicae*. Hildesheim – Zürich – New York: Olms-Weidmann.
- BJORVAND, H. & LINDEMAN, F. O. 2007. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Revidert okg utvidet utgave. Oslo: Novus forlag (Instituttet for sammenlignende kulturskning).
- BLAŽEK, V. 2000. Keltové – Germáni – Slované. Lingvistické svědectví o kontinuitě a diskontinuitě osídlení střední Evropy. In: Hladká, Z. & Karlík, P. (eds.). *Čeština: univerzália a specifika 2*. Brno: Masarykova univerzita, 9–30.
- BRETHOLZ, B. (ed.). 1923. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmansche Buchhandlung. Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series, Tomus II.
- Cassius Dio Cocceianus: *Historiae Romanae*. CARY, E. (ed.). 1914. Herbert Baldwin Foster. London: Heinemann – New York: Harvard University Press.
- DOBIÁŠ, J. 1964. *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha: ČSAV.
- DRDA, P. – RYBOVÁ, A. 1998. *Keltové a Čechy*. Praha: Academia.
- EDPC = Matasović, R. 2009. *An Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden – Boston: Brill.
- ESSJ = Trubačev, O. N. (ed.). 1974n. *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov*. Moskva: Nauka.
- EWA = von Albert, L. L. & Lühr, R. & Springer, O. 1998. *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*, Band II. Göttingen – Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht.
- HAMP, E. P. 1972. Keltic **ḍubro-* 'water': the story of a lexeme. In: Smith, M. E. (ed.). *Studies in Linguistics in honor of George L. Trager*. The Hague – Paris: Mouton, 233–237.
- HOLDER, A. 1896, 1904, 1907. *Alt-celtischer Sprachschatz*, I–III. Leipzig: Teubner.
- HYLLESTED, A. 2010. PIE *-*bh-* in verbs and Nouns: Distribution, Function, Origin. In: Lühr, R. & Ziegler, S. (eds.). *Protolanguage and Prehistory, Akten der XII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft* (vom 11. bis 15. Oktober 2004 in Krakau). Wiesbaden, 202–214.
- KEWA = Mayrhofer, M. 1956–1980. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–IV. Heidelberg: Winter.
- KRAHE, H. 1953. Alteuropäische Flußnamen, *Beiträge zur Namenforschung* 4, 37–53.
- KRAHE, H. 1964. *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KROONEN, G. 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden-Boston: Brill.
- LAMPRECHT, A. 1987. *Praslovanština*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- LIV = Rix, H. (ed.). 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Reichert.
- Lucanus: *Farsalské pole*. NECHUTOVÁ, J. (překlad). 1976. Praha: Svoboda.
- LUTTERER, I. & MAJTÁN, M. & ŠRÁMEK, R. 1982. *Zeměpisná jména Československa*. Praha: Mladá fronta.
- ML = Meyer-Lübke, W. 1935. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter.
- MEID, W. 1990. Über *Albiōn*, *elfydd*, *Albiorix* und andere Indikatoren eines keltischen Weltbildes. In: Ball, M. J. & Fife, J. & Poppe, E. & Rowland, J. (eds.). *Celtic Linguistics. Ieithyd-diarth geltaidd. Readings in the Brythonic Languages. Festschrift for T. Arwyn Watkins*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, 435 – 439.
- MMFH I = Bartoňková, D. (ed.) et al. 2008. *Magnae Moraviae Fontes Historici I: Annales et Chronicae*. Brno: Masarykova univerzita.
- MUCH, R. 1911–1913. *Albis*. In: Hoops, J. (eds.). *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Strassburg: Trübner, 55–56. <<http://archive.org/stream/reallexikondergoihoop#page/56/mode/2up>>

- NOVOTNÁ, P. & BLAŽEK, V. 2007. Glottochronology and its application to the Balto-Slavic languages, I., *Baltistica* 42/2, 185–210.
- Plinius, G.: *Naturalis Historiae*, III–IV. WINKLER, G. (ed.). 1988. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Pliny the Elder G.: *The Natural History*. BOSTOCK, J. & RILEY, H. T. (trans.) 1855. London: Taylor & Francis.
- POKORNY, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke.
- Pomponius Mela: *De Chorographia*. In: FRICK, C. 1968. *Pomponii Melae De Chorographia Libri Tres*. Stuttgart: Teubner.
- Pomponius Mela: *De situ orbis*. In: ROMER, F. E. (trans.) 1998. *Pomponius Mela's Description of the world*. Ann Arbor: The University of Michigan. <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015042048507;view=1up;seq=121>>
- PROFOUS, A. 1949. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, II (CH–L). Praha: Česká Akademie věd a umění.
- PROFOUS, A. & SVOBODA, J. 1957. *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny*, IV (S–Ž). Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Claudius Ptolemaeus: *Geographia*. In: NOBBE, C. F. A. 1966. *Claudii Ptolemaei Geographia*, Hildesheim: Olms.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*. Pinder, M. & Parthey, G. 1860. Berlin: Nicolai. <http://books.google.nl/books/about/Ravennatis_Anonymi_Cosmographia_et_Gvido.html?id=mlxRV1Gz1ZkC&redir_esc=y>
- SEDLÁČEK, A. 1920. *Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- SHEVELOV, G. Y. 1964. *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg: Winter.
- SCHMID, W. P. 1983. Das sprachgeschichtliche Problem Alteuropa, *Sprachwissenschaft* 8, 101–113; přetištěno v: *Linguisticae Scientiae Collectanea: Ausgewählte Schriften von Wolfgang P. Schmid*, herausgegeben von Joachim Becker et alii. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1994, 303–315.
- SCHMID, W. P. 1985. Das Lateinische und die Alteuropa-Theorie, *Indogermanische Forschungen* 90, 129–146.
- SCHMID, W. P. 1986. Elbe. In: Beck, H. & Jankuhn, H. & Ranket, K. & Wenskus, R. (eds.). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 7. Berlin – New York: Gruyter, 100–101.
- SCHRIJVER, P. 1991. *The reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- SCHWARZ, E. 1931. *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München: Oldenbourg.
- SCHWARZ, E. 1956. *Germanische Stammeskunde*. Heidelberg: Winter.
- SCHWARZ, E. 1961. *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München: Robert Lerche.
- Strabón: *Geografika*. In: RADT, S. 2001. *Strabons Geographika*, Band 1: *Prolegomena. Buch I–IV: Text und Übersetzung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ŠAFAŘÍK, P. J. 1862. *Slovanské starožitnosti I*. Druhé vydání, upravil Josef Jireček. Praha: Tempský.

- ŠEFČÍK, O. 1997. *Předslovanská toponymie českých zemí*. Brno: Diplomová práce FF MU.
- ŠMILAUER, V. 1941. Výklady slov, *Naše řeč* 25/2, 46–48.
- ŠMILAUER, V. 1946. O jménech našich řek, *Naše řeč* 30/9–10, 161–164.
- ŠMILAUER, V. 1970. Labe a jeho rod, *Zpravodaj místopisné komise ČSAV XI/3*, 404–407.
- ŠTEFÁČEK, S. 2008. *Encyklopedie vodních toků Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Baset.
- Tacitus, Cornelius P.: *Germania*. FEHRLE, E. (ed.). 1959. Heidelberg: Winter.
- UDOLPH, J. 1986. Zum Problem der auf *mьd-l- / *mьd-l- und *mod-l- beruhenden slavischen Appellativa und Namen, *Acta Baltico-Slavica* 17, 295–307.
- UDOLPH, J. 1990a. *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg: Winter.
- UDOLPH, J. 1990b. *Hydronymia Germaniae: Zuflüsse zur unteren Elbe (von Seege und Stecknitz bis zur Mündung)*. Stuttgart: Steiner.
- UDOLPH, J. 1994. *Namenkundliche Studien zum Germanenproblem*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- VASMER, M. 1986–1987. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, I–IV. Transl. by O. N. Trubačev. Moskva: Progress.
- Velleius Paterculus: *Res Gestae Divi Augusti*. SHIPLEY, F. W. (ed. & trans.). 1924. Loeb Classical Library.
- Velleius Paterculus & Publius Florus: *Dvojitý pohled na římské dějiny*. Mouchová, B. (trans.). 2013. Praha: Arista / Baset.
- DE VRIES, J. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: Brill.
- VONDROVÁ, M. & BLAŽEK, V. 2001. Slovanské archaismy a dialektismy v toponymii Čech. In: Hladká, Z. & Karlík, P. (eds.). *Čeština – univerzálie a specifika 3* (Sborník konference v Brně, 22.–24.11. 2000). Brno: Masarykova univerzita, 311–342.
- WIDMER, P. 2005. Der altindische vrkī-Typus und hethitisch nakkī-: Der indogermanische Instrumental zwischen Syntax und Morphologie, *Die Sprache* 45/1–2, 190–208.
- ZAIR, N. 2012. *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Celtic*. Leiden – Boston: Brill.

Tato studie vznikla pod záštitou grantu České grantové agentury č. P406/12/0655. Za užitečná bibliografická doplnění a první kritický komentář děkujeme Z. Holubovi.

Harald Bichlmeier

Arbeitsstelle Jena: Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen
Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig
Zwätzengasse 12, 07743 Jena
harald.bichlmeier@uni-jena.de

Václav Blažek

Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy University, BRNO
blazek@phil.muni.cz